

Analysis of Supreme Governance: A Model for the Islamic World and the Explanation of Its Components from the Perspective of the Qur'an and the Sunnah of the Prophet (PBUH)

Nazanin Marzban*

P.hd Student of Public Policy, Islamic Azad University of Central Tehran Branch,
nazanin.marzban.1989@gmail.com

Mohamadrahim Eivazi^{ORCID}

Professor, University of Tehran, Tehran, Iran, m.eyvazi@shahed.ac.ir

Abstract

Purpose: Good governance is one of the most debated issues regarding the way of managing societies and there are various narrations regarding its patterns and components which is not able to be implemented in Islamic societies due to its materialistic perfectionism and human-centered tendency.

Islam has repeatedly emphasized governance as the most important and necessary measure to implement God's religion in the Qur'an, the Prophet's (PBUH) way of life and the Sunnah and neglecting Islamic sources is the missing chain of governance in the Islamic world.

Due to the substantive difference between the components of Western and Islamic governance, the main goal of the current research was to examine the Quranic components and the Prophet's life in governance.

Method: Descriptive-analytical method of the content analytical type, which, in addition to what is the concept of good governance and its components, analyzes governance from the perspective of the Qur'an, the Prophet's (PBUH) way of life, and the Sunnah and has presented a model for the Islamic world

Findings: Sublime governance seeks to achieve closeness to God. The mentioned model indicates the convergence and co-evolution of the components of accountability, transparency, participation, rule of law, efficiency and justice along with other components

Conclusion: The results of the research show that in supreme governance, providing justice was the biggest goal and concern after monotheism.

Keywords: Good Governance, Supreme Governance, Islamic World, Quran, Sunnah of the Prophet (PBUH), Justice.

Article type: Research

* Received on 13 January, 2024 Accepted on 10 April, 2024

Cite this article: Marzban & Eivazi (2024) Analysis of Supreme Governance: A Model for the Islamic World and the Explanation of Its Components from the Perspective of the Qur'an and the Sunnah of the Prophet (PBUH), Fall 2024, Vol.13, NO.3, 149-177.

DOI: 10.30479/psiw.2024.19819.3301

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University.

Corresponding Author: Nazanin Marzban (nazanin.marzban.1989@gmail.com)

واکاوی حکمرانی متعالی: مدلی برای جهان اسلام و تبیین مؤلفه‌های آن از منظر قرآن و سنت پیامبر (ص)

نازنین مرزبان

دانشجوی دکتری، سیاست گذاری عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

محمد رحیم عیوضی

استاد، علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

هدف: حکمرانی خوب از جمله موضوعات پر بحث در خصوص شیوه اداره و راهبری جوامع است؛ و روایت‌های گوناگون در رابطه با الگوها و مؤلفه‌های آن وجود دارد، که به دلایل کمال‌گرایی مادی و گرایش انسان محور بودن آن، قادر به اجرایی شدن در جوامع اسلامی را ندارد.

اسلام بارها به حکمرانی از حیث مهم‌ترین و ضروری‌ترین اقدام برای پیاده‌سازی دین خدا در قرآن، سیره و سنت پیامبر (ص) تاکید کرده است و بی توجهی به منابع اسلامی همان زنجیره مفقوده حکمرانی در جهان اسلام است. به جهت تفاوت ماهوی میان مؤلفه‌های حکمرانی غربی و اسلامی، هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی مؤلفه‌های قرآنی و سیره پیامبر در حکمرانی قرار گرفت.

روش: روش توصیفی-تحلیلی از نوع تحلیلی محتوا که علاوه بر چپستی مفهوم حکمرانی خوب و مؤلفه‌هایش به واکاوی حکمرانی از منظر قرآن، سیره و سنت پیامبر (ص) پرداخته و مدلی را برای جهان اسلام ارائه کرده است.

یافته‌ها: حکمرانی متعالی بدنبال دستیابی به قرب الهی است. مدل مذکور، حکایت از همگرایی و هم‌تکاملی مؤلفه‌های پاسخگویی، شفافیت، مشارکت، حاکمیت قانون، کارآمدی و عدالت در کنار مؤلفه‌های بیشتر دارد. **نتیجه‌گیری:** نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که در حکمرانی متعالی تامین عدالت بزرگ‌ترین هدف و دغدغه بعد از توحید بوده است.

واژگان کلیدی: حکمرانی خوب، حکمرانی متعالی، جهان اسلام، قرآن، سنت پیامبر (ص)، عدالت.
نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱/۲۲
استناد: مرزبان و عیوضی (۱۴۰۳)، واکاوی حکمرانی متعالی: مدلی برای جهان اسلام و تبیین مؤلفه‌های آن از منظر قرآن و سنت پیامبر (ص)، پاییز ۱۴۰۳، دوره ۱۳، شماره ۳، پیاپی ۵۱: ۱۴۹-۱۷۷.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) حق مؤلف ©

۱- مقدمه

امروزه حکمرانی خوب و موضوع آن به عنوان یکی از مباحث مهم و جدیدی است که از دهه ۱۹۸۰ به بعد در میان واژگان توسعه مطرح شده است. ناکارآمدی سیاستگذاری‌های پیشین توسط مجامع بین‌المللی باعث شد؛ این الگو با توجه به اصل حاکمیت مردمی و با رویکردی هنجاری، مفهوم جدیدی از دولت را ارائه کند که سه ضلع حکمرانی را دولت، جامعه مدنی و بخش خصوصی تشکیل دهند. طرح این دیدگاه توسط مجامع غربی سبب شد این سوال مطرح گردد که مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در چارچوب مبانی اسلامی چیست؟ به همین دلیل باید به اهمیت موضوع حکمرانی متعالی با تشریح مؤلفه‌های آن در صدر اسلام و تقویت و ساماندهی دیدگاه‌های مربوط به این الگو با رویکرد اسلامی بیشتر توجه شود. در این مقاله سعی داریم به این سوال پاسخ دهیم که مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در اسلام چیست؟ و فرضیه‌ای که به عنوان پاسخ برای این پرسش در نظر گرفته شده، این است که مهمترین مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در اسلام عبارتند از: توحیدمحوری، ولایت محوری، مردم‌سالاری حق مدار، نظارت پذیری، مشارکت پذیری، پویایی، انعطاف در عین ثبات، شایسته‌سالاری، قانون‌گرایی و فسادستیزی و برخی دیگر، که همه به نوعی از اقسام عدالت محسوب می‌گردند.

۲- پیشینه پژوهش

تاکنون مقاله و پژوهشی با تمرکز و توجه ویژه و خاص به موضوع مطالعه و بررسی حکمرانی و ارائه مدل برای جهان اسلام از منظر قرآن و سنت پیامبر مشاهده نشده است، ولی در موضوعات مشابه کتاب‌ها و پژوهش‌هایی با عناوین زیر دیده است:

۱-۲) طاهری (۱۳۹۵) بررسی تطبیقی مبانی اصل شفافیت از دیدگاه اسلام و نظریه حکمرانی خوب

۲-۲) یزدانی زنور (۱۳۸۸) بررسی نقش شفافیت در تحقق حکمرانی مطلوب

۳-۲) مبارک، آذریبوند (۱۳۸۷) نگاهی به شاخص‌های حکمرانی خوب از منظر اسلام و تاثیر آن بر رشد اقتصادی

۴-۲) حسینی تاش، واثق (۱۳۹۳) حکمرانی خوب و ارائه حکمرانی شایسته بررسی و شاخص‌های این دو از دیدگاه امیرالمؤمنین علی(ع)

۵-۲) عابدی درجه، زارعی و... (۱۳۹۹) بررسی رابطه الگوی حکمرانی متعالی و اقتدار ملی در جمهوری اسلامی ایران

۲-۶) سیدباقری (۱۳۹۵) کارکردهای عدالت در حکمرانی اخلاقی از منظر اندیشه سیاسی در اسلام
 با توجه به مباحث فوق، این پژوهش در صدد برداشتن گامی نو در جهت مطالعه و بررسی آیه
 های قرآن و سیره پیامبر(ص) برآمده و همچنین اقدام به یافتن مؤلفه‌های حکمرانی براساس دو
 منبع مذکور کرده است تا بتواند الگو و مدلی برای پیاده سازی حکمرانی با مؤلفه‌های اسلامی
 برآید و در پایان به مدل جدید و بدیعی دست یافته است.

۳- چهارچوب نظری: الگوی حکمرانی خوب

از حیث تاریخی بعد از جنگ جهانی دوم، کشورهای غربی سیاستهایی را برای ترمیم آسیب‌ها
 و خرابی‌های ناشی از جنگ در کشورهای آسیب دیده مطرح کردند. در این زمینه، دو رهیافت
 مطرح شد: رهیافت دولت بزرگ، رهیافت دولت کوچک (حسینی تاش واثق، ۱۳۹۳، ص ۱۱).
 مدتی بعد از اجرایی شدن این رهیافت‌ها، کشورهای اجرا کننده دچار چالش‌ها و مشکلاتی
 شدند.

با گذشت زمان و با پیچیده شدن روابط اجتماعی و شکل‌گیری نیازهای جدید، نقش و
 مسئولیت دولت تغییر یافت. دولت‌ها به تنهایی قادر به پاسخگویی آن نیازها نبودند. لذا آنها
 توان پاسخگویی خود را با افزایش ظرفیت‌ها از طریق شکل‌گیری نیروی جدید در نهادهای
 عمومی افزایش دادند.

بدین جهت با یک رویکرد هنجاری و ارزش مدارانه الگوی حکمرانی خوب شکل گرفت؛ تا
 بتواند نیازهای جدید را پاسخگو و ارائه خدمات عمومی را حداکثر سازد.
 بانک جهانی الگوی حکمرانی خوب را در گزارشی که در سال ۱۹۸۹ منتشر کرده، مطرح
 ساخت و در این الگو از سه وجه مهم قابل اعتماد بودن نظام قضایی، پاسخگو بودن نظام اداری
 و کارآمدی خدمات عمومی نام برد.

همچنین این بانک توانمند سازی دولت را در حکمرانی خوب مد نظر قرار داد.
 از آنجایی که دولت نیز مانند هر نهاد دیگر وظایف متعدد اما توانمندی محدودی دارد باید
 وظایفی را مد نظر قرار دهد که اولویت بیشتری دارند. فلذا این اولویت بندی از یک کشور به
 کشور دیگر متفاوت است؛ و باید توسط مردم صورت گیرد.

در نظریه نوین حکمرانی خوب پاسخگویی به نیازهای جدید جامعه و مسئولیت‌ها و انتظارات
 جدید دولت مد نظر قرار گرفت، و راه‌هایی از وضعیت فعلی و حرکت به سمت پارادایم غالب
 ایجاد گردید.

در جهت پیاده سازی و اجرایی شدن حکمرانی خوب در کشورها، نیاز به رتبه بندی مؤلفه‌های
 الگوی مذکور وجود دارد زیرا مشخصا همه این مؤلفه‌ها به یک اندازه نمی‌توانند موجب رشد

و توسعه حکمرانی خوب شوند و بهبود تاثیرگذارترین مؤلفه می‌تواند به صورت دومینویی، سایر مؤلفه‌ها را نیز بهبود ببخشد (آهنی و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۰۵).

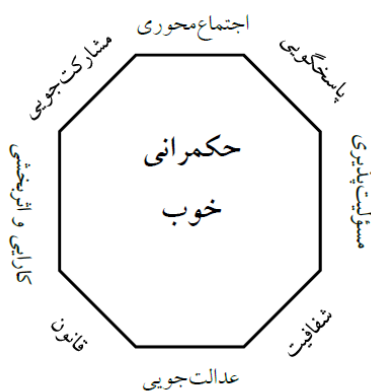
بانک جهانی در سال ۱۹۹۲ شاخص‌های کارآمدی در مدیریت دولتی را به عنوان مؤلفه‌های اصلی حکمرانی خوب معرفی کرد که عبارتند از: پاسخگویی، شفافیت جهت جلوگیری از فساد، حاکمیت قانونی جهت نیل به توسعه، اطلاع‌رسانی در جهت اثر بخشی فعالیتها.

نهایتاً بانک جهانی (۲۰۱۵) مؤلفه‌های حکمرانی خوب را مبتنی بر شش اصل، تعریف کرده است، که بدین شرح می‌باشد: کنترل فساد؛ کارآمدی و اثربخشی دولت؛ کیفیت قوانین و مقررات و حاکمیت قانون؛ ثبات سیاسی و عدم خشونت؛ حق اظهار نظر و پاسخگویی (Kaufmann & Kraay, 2007).

شاخص‌های کلیدی حکمرانی خوب از منظر برنامه توسعه سازمان ملل، عبارتند از: حاکمیت قانون، شفافیت، مسئولیت‌پذیری، اجماع‌مداری، عدالت، اثربخشی و کارایی، پاسخگویی، دیدگاه استراتژیک و مشارکت، می‌باشد. (UNDP, ۱۹۷۷)

این نکته حائز اهمیت است که برای حکمرانی خوب تعاریف گوناگونی وجود دارد که به لحاظ ماهوی تفاوت چندانی باهم ندارند و هر کدام از آنها، به ابعاد خاصی از این مفهوم توجه و بر مبنای آن تعریف می‌شوند.

نمودار ذیل به مؤلفه‌های مشترک در همه تعاریف اشاره کرده است.

شکل ۱: شاخص‌های حکمرانی خوب (بانک جهانی، ۲۰۱۸)

۴- حکومت الهی

در نظریه حکومت الهی همه قدرتها ناشی از اراده الهی هستند و خداوند بر ظاهر و باطن دو عالم آگاه است.

طبق این نظریه که وجود اقدس خداوند از هر عیب و نقصی مبرا، و قدرتش نامحدود است، قدرت از سوی خداوند و از طریق نیرویی ماوراء الطبیعه بر اساس احکام و موازین به پیامبران انتقال می یابد؛ لذا پیامبرانی را مبعوث کرد که حامل و مجری قوانینش باشند، و آنها را شایسته ترین افراد برای تشکیل حکومت و اداره جامعه دانست. بنابراین تشکیل دولت ناشی از اراده خداوند است.

از آنجایی که انسان موجودی مختار و توانایی انتخاب مسیر رشد، تعالی و پیشرفت را دارد اما موجودی ممکن الخطا و با آگاهی محدود است لذا واجد شرایط قانون گذاری برای سعادت دنیوی و اخروی اش نیست و از این حیث تمام قدرت و حکومت از مشیت الهی است.

اساس اراده خداوند از زمان هبوط حضرت آدم تا بعثت حضرت خاتم النبیین(ص) بر این بوده که پیامبرانی مبعوث گردیدند تا مردم را به یکتاپرستی و رستگاری دعوت و زمینه انتخاب راه صحیح زندگی در دو جهان را مهیا سازند.

پس حکمرانی الهی در جهت تعالی و سعادت دنیوی و اخروی انسان ها شکل گرفت و کل جامعه انسانی را مورد خطاب خود قرار می دهند.

۵- مروری بر مؤلفه های قرآنی حکمرانی متعالی

قرآن کریم با معرفی اسلام، کمال دین و پاسخگویی آن به تمام نیازهای بشریت در همه ادوار را با صراحت بیان کرده است.

{الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ} (مائده، ۳)

{رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا} (همان)، {وَنَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ} (نحل، ۸۹)

براین اساس که دین اسلام به عنوان خاتم ادیان الهی، کامل ترین دین و پاسخگوی تمام نیازهای فردی و اجتماعی بشر در جهت رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی معرفی گردیده است، لذا حائز اهمیت است که به بررسی و ذکر مؤلفه های حکمرانی متعالی از منظر قرآن بپردازیم که محورهای ذیل از مهم ترین ویژگی های گزینش انبیاء و رسالت ایشان است.

۵-۱. دعوت به توحید

اولین و مهم ترین رسالت و پیام انبیاء، دعوت به توحید و زدودن و اجتناب از هر نوع شرک و بت پرستی است.

خداوند می فرماید: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِيَ إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ}؛

یعنی: و ما هیچ رسولی را پیش از تو به رسالت نفرستادیم جز آنکه به او وحی کردیم که به جز من خدایی نیست، پس مرا به یکتایی پرستش کنید و بس. (انبیاء، ۲۵) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۳۲۴)

می فرماید: {و همانا ما در میان هر امتی پیغمبری فرستادیم که خدای یکتا را پرستید و از بتان و فرعونان دوری کنید،} (نحل، ۳۶) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۲۷۱)

بنابراین در حکمرانی متعالی، دعوت به توحید اولین و مهمترین مؤلفه است.

۵-۲. تعلیم و تزکیه نفوس مردم

از نظر قرآن یکی از اهداف حکمرانی متعالی، تعلیم و تزکیه نفوس مردم توسط رسولان از رذائل اخلاقی و شهوات نفسانی است.

خداوند می فرماید: {خدا بر اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که بر آنها آیات او را تلاوت می‌کند و آنان را پاک می‌گرداند و به آنها علم کتاب (احکام شریعت) و حقایق حکمت می‌آموزد، و همانا پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.} (آل عمران، ۱۶۴) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۷۱)

تربیت و تهذیب نفس جایگاه و اصالت والا در بین اقسام تعلیم و تربیت دارد. لذا بهترین کمک برای پاک‌سازی عقل، تعلیم معرفی شده است.

بالاترین اهداف مؤمنان نیل به سعادت دنیوی و اخروی است که قرآن کریم راه دستیابی به این هدف را تزکیه نفس و نیز مبارزه با هواهای نفسانی معرفی کرده است.

۵-۳. علم و تقوی حکمران

برگزیدگی انبیاء در بین مردم عادی یکی از ویژگی‌های مشترک آنان بود، {و آنها نزد ما از برگزیدگان و خوبان عالم بودند} (ص-۴۷) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۴۵۶) که از علم الهی و غیر اکتسابی بر می‌خیزد و بدین سبب پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله به عنوان خاتم انبیاء به خواست و مشیت الهی دارای علم لدنی بودند و از اخبار غیب مطلع بودند.

لذا حکمران باید از بینش وسیع و علم کافی نسبت به احکام و مقررات و اصول آن مکتب برخوردار باشد. حاکمان و رهبران جامعه که مسئولیت اداره و هدایت مردم را برعهده دارند باید مردم را از نوع تخصص، علم و هنر خود آگاه نموده و زمینه فعالیت خود را برای آنان تشریح نمایند که در این صورت اقبال و پذیرش حاکمان و رهبران جامعه از طرف مردم بیشتر می‌شود.

چنان‌چه خداوند می‌فرماید: {و باز یاد کن از بندگان خاص ما ابراهیم و اسحاق و یعقوب که همه (در انجام رسالت) صاحب اقتدار و بصیرت بودند} (ص-۴۵) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۴۵۶)

۵-۴. همسانی فرهنگی و قومی حکمران با مردم

یکی دیگر از شاخصه‌ها جهت‌گزینش رسولان این بوده که حکمران از جنس مردم و از همان قوم باشد، بدین جهت حکمران و مردم تحت حاکمیتش باید دارای همسانی زبان، ملیت و فرهنگ باشند. لذا پیامبران با هدفی واحد و روش‌های متناسب با شرایط و نیاز انسان‌های عصر خود، برای هدایت مردم فرستاده شدند.

از آنجایی که مهم‌ترین و نخستین ابزار ایجاد ارتباط و تعامل پیامبران با مردم تحت حاکمیت خود از طریق گفتار صورت می‌گرفت لذا می‌بایست لغت و زبان یکدیگر را به طور کامل بدانند. بدین منظور خداوند می‌فرماید: {خدا بر اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت} (آل عمران، ۱۶۴) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۷۱) و {و ما هیچ رسولی در میان قومی نفرستادیم مگر به زبان آن قوم. (ابراهیم، ۴)} (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۲۵۵)

۵-۵. خشیت الهی و شجاعت

خدا ترس بودن حکمران در همه شئون حاکمیت از مؤلفه‌های مهم حکمرانی متعالی محسوب می‌شود.

زیرا ترس از خداوند و یا خشیت الهی منجر به احترام، خشوع و تسلیم در برابر خداوند و شجاعت در برابر غیر خدا را در امر حکمرانی منتج می‌شود. فلذا پیامبر(ص) در تبلیغ دین اسلام شجاعت خاصی داشت. ایشان تمام سختی‌های شکنجه‌ها، محاصره اقتصادی، و موانعی که مشرکان بر سر راه تبلیغش قرار می‌دادند، را با شجاعت، روحیه‌ای خستگی‌ناپذیر و با توکل بر خدا، به جان و دل می‌خرید و در این راه تردیدی به خود راه نداد. خداوند در ذکر نشانه کسانی که مبلغان دین اویند چنین می‌فرماید: {این سنت خداست در حق) آنان که تبلیغ رسالت خدا کنند و از خدا می‌ترسند و از هیچ کس جز خدا نمی‌ترسند و خدا برای حساب به تنهایی کفایت می‌کند} (احزاب، ۳۹) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۴۲۳)

۵-۶. خلوص نیت و عدم چشم‌داشت از مردم

اخلاص در برابر خلق، توقع نداشتن از مردم و توجه به حقوق آنها از مشخصه‌های دیگر است.

{آنها کسانی بودند که خدا خود آنها را هدایت نمود، تو نیز از راه آنها پیروی نما، و (امت را) بگو که من مزد رسالت از شما نمی‌خواهم، این نیست جز یاد آوری و پندی برای اهل عالم (که) به یاد خدا متذکر شوند} (انعام، ۹۰) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۱۳۸)

لذا در این حکمرانی، انجام و اداره امور توسط کارگزاران و مسئولین برای خدا صورت می‌پذیرد.

{و من از شما اجری برای رسالت خود نمی‌خواهم و چشم پاداش جز به خدای عالم ندارم. {شعرا، ۱۶۴} (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۳۷۴)

۵-۷. تقوی مداری

مقدمه لازم برای رسیدن به ایمان، تقوی است. در دعوت انبیاء الهی توصیه به تقوی در رتبه نخست و بی تقوایی مذمت شده است. لذا تقوی لازمه انسانیت و شرط توفیق در هر راهی است. چنانچه پیامبران الهی نظیر نوح، شعیب و ... در خطاب به قومشان تعبیر فَاَطِيعُوا اللَّهَ وَاَطِيعُوا... استفاده می‌شود.

۵-۸. اعتدال در داوری و قضاوت

احقاق حق ضعیفان از زورمندان و غارتگران به وسیله تشکیل دستگاه قضایی سالم و قدرتمند، حق مداری و رعایت اعتدال در شئون قضائی، از طریق انتصاب قضات و دادرسانی عادل و قاطع قضاوت کردن، بازگرداندن اموال عمومی به غارت رفته، مصادره اموال نامشروع و نیز اجرای حدود و مجازاتهای اسلامی یکی دیگر از مؤلفه‌های حکمرانی متعالی است که باید مورد توجه قرار گیرد.

قرآن در این باره می‌فرماید: {همانا ما پیامبران خود را با ادله و معجزات فرستادیم و با ایشان کتاب و میزان عدل نازل کردیم تا مردم به راستی و عدالت گریند، و آهن (و دیگر فلزات) را که در آن هم سختی (جنگ و کارزار) و هم منافع بسیار بر مردم است (نیز برای حفظ عدالت) آفریدیم، و تا معلوم شود که خدا و رسلش را با ایمان قلبی که یاری خواهد کرد؟ (هر چند) که خدا بسیار قوی و مقتدر (و از یاری خلق بی‌نیاز) است} (حدید-۲۵) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۵۴۱)

{مردم یک گروه بودند، خدا رسولان را فرستاد که (نیکوکاران را) بشارت دهند و (بدان را) بترسانند، و با آنها کتاب به راستی فرستاد تا در موارد نزاع مردم تنها دین خدا به عدالت حکمفرما باشد؛ و در کتاب حق، اختلاف و شبهه نیفکنند مگر همان گروه که بر آنان کتاب آسمانی آمد، برای تعدی به حقوق یکدیگر، پس خداوند به لطف خود اهل ایمان را از آن ظلمت شبهات و اختلافات به نور حق هدایت فرمود، و خدا هر که را خواهد راه راست بنماید.} (بقره-۲۱۳) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۳۳)

۵-۹. علم گرایی و رهایی از بدعت‌ها

سفارش و تأکید بسیار اسلام بر یادگیری و علم آموزی تا جایی است که نخستین آیاتی که بر پیامبر بزرگوار اسلام نازل شد، سفارش به خواندن بود: اقرا باسم ربک الذی خلق

«بخوان به نام پروردگارت که [جهان را] آفرید. [همان کسی که] انسان را از خون بسته ای خلق کرد. بخوان که پروردگارت بزرگوار است؛ همان کسی به وسیله قلم تعلیم کرد و به انسان آنچه را نمدانست، یاد داد». (علق: ۱-۵) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۵۹۷)

همچنین یکی از رسالت های انبیاء الهی، مبارزه با جهل، سنت های جاهلان، خرافات و بدعت های بدوی و با تقلید کورکورانه از اجداد و آباء بود.

لذا تاکید ویژه بر روحیه علم گرایی از ویژگی های حکمرانی متعالی محسوب می شود.

در قرآن آیاتی نظیر سوره بقره آیه ۱۷۰ و سوره زخرف آیات ۲۳ و ۲۴ و ... به این موضوع اشاره شده است.

۵-۱۰. حمایت از مستضعفین

حمایت از مستضعفین و رفع ستم از محرومان به ویژه مؤمنین محروم و مستضعف و جلوگیری از ستم قدرتمندان و یکی دیگر از اصلی ترین مؤلفه های حکمرانی متعالی است.

چنانچه خداوند به پیامبرش می فرماید:

{ کسانی را که صبح و شام پروردگار خود را می خوانند و جز ذات پاک او نظری ندارند، هرگز از خود دور مکن } (انعام، ۵۲) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۱۳۳)

۵-۱۱. محوریت قرآن

{ إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ ... } (ای پیغمبر) ما قرآن را به حق به سوی تو فرستادیم تا به آنچه خدا (به وحی خود) بر تو پدید آورده میان مردم حکم کنی، و نباید به نفع خیانتکاران (با مؤمنان) به خصومت برخیزی. (النساء، ۱۰۵) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۹۵)

۵-۱۲. حق مدار

{ و اگر حق تابع هوای نفس آنان شود همانا آسمانها و زمین و هر که در آنهاست فاسد خواهد شد. (و کافران از جهل نسبت جنون به رسول ما دادند؛ چنین نیست) بلکه ما اندرز قرآن بزرگ را بر آنها فرستادیم و آنان از این اندرز خود اعراض کنند. } (مومنون، ۷۱) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۳۴۶)

۵-۱۳. مشارکت پذیری

{ پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرمخو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سختدل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می شدند پس از آنان درگذر و برایشان آمرزش بخواه و در کار [ها] با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن زیرا خداوند توکل کنندگان را دوست می دارد. } (آل عمران، ۱۵۹) (الهی قمشه ای، ۱۳۸۹، ۷۱)

۵-۱۴. مردم دوستی و احترام به مردم

{پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرمخو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سختدل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند.} {آل عمران، ۱۵۹} (همان)

۵-۱۵. تحقق عدالت بر مبنای معیارهای الهی

عدالت یکی از اصلی‌ترین و بنیادی‌ترین مؤلفه‌های قرآنی در یک حکمرانی متعالی محسوب می‌شود؛ زیرا تمام معیارهای آن نظیر شکل‌گیری قوانین، قضاوت در امور و اجراء آن با دلایل متقن باید بر اساس میزان‌های الهی و قرآن باشد، تا قسط و عدل در بین مردم برپا و حقوق تمام اقشار و طبقات مردم جامعه اعم از فقیر و غنی پایمال نشود.

{ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ }؛ (حدید، ۲۵)

مراد از «البینات»، معجزات روشن‌گر است که حجت را بر مردم تمام می‌کند و مراد از «الکتاب»، وحی آسمانی است که باید مکتوب شود و کتاب گردد.

مراد از «میزان»، یا همین ترازوی مورد استفاده در داد و ستدهاست که نماد قسط و عدالت است و یا قوانین شریعت که معیار سنجش حق از باطل است و یا عقل بشر، که میزان شناخت نیک از بد است.

بنابراین در قرآن شاخصه عدالت از مهم‌ترین مؤلفه‌های حکمرانی و بزرگ‌ترین هدف و دغدغه بعد از توحید است.

آیه کریمه { إِنَّ اللَّهَ بِأَمْرِكُمْ أَنَّ تُوَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعْمًا بِعِبَادِكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا } (النساء، ۵۸) یکی از اصلی‌ترین، مهم‌ترین و محوری‌ترین آیاتی است که به اهمیت عدالت در بحث حکمرانی متعالی اشاره دارد. مقصود از امانت: چیزی که شخص را برای آن امین دانسته و به او داده اند. این کلمه مصدر

است به معنی مفعول (امانت: ما اؤتمن علیه)، امانات جمع آنست

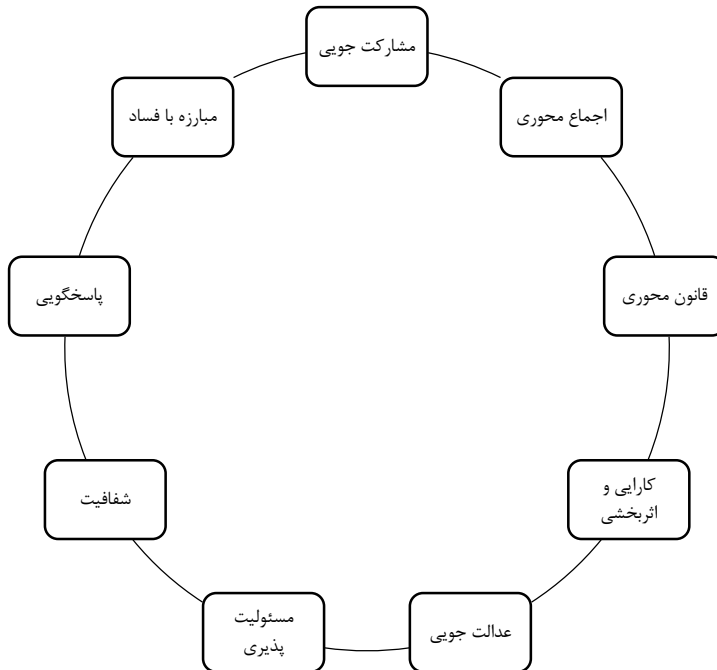
مراد از (حکمتم): حکم در آیه قضاوت و داوری است

امانتداری و رفتار عادلانه و دور از تبعیض، از نشانه‌های مهم ایمان است، چنانکه خیانت به امانت، علامت نفاق است.

در قرآن عدالت شرط لازم برای اجرای عهد است و در بسیاری از تفاسیر و روایات به عهد امامت و حاکمیت تعبیر گردیده است.

در حکمرانی متعالی غایت تشکیل جامعه الهی توأم با پیشرفت و تکامل است که در آن تمامی مردم در صورت تلاش به آنچه شایستگی دارند دست می‌یابند.

لذا مؤلفه عدالت از اصلی‌ترین مؤلفه‌ها و شرط لازم و کافی برای تحقق حکمرانی متعالی محسوب می‌شود.

شکل ۲: شاخص‌های حکمرانی متعالی در اسلام، ترسیم: عیوضی - مرزبان، ۱۳۹۵

۶- ویژگیها و مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در سنت پیامبر

توحید به عنوان دعوت به یکتاپرستی خداوند، عبادت او و رهایی از آیین بت پرستی، شعار اسلام در مکه بود. دومین مرحله اجرایی اعلام موجودیت اسلام زمانی فرا رسید که یثرب به عنوان پایگاه مسلمانان معرفی گردید؛ و جنبه سیاسی و اجتماعی اسلام در مدینه نیز اندک اندک گسترش یافت.

لذا ساختار جدیدی از نظام سیاسی با تأسیس حکومت اسلامی در مدینه، شکل گرفت که پیش از آن نظیری وجود نداشت. برخی از مؤلفه‌ها حداقل تا پایان حیات پیامبر و نیز در حکومت کوتاه علی (ع) ادامه یافت (زرگری نژاد، ۱۳۷۴، ۳۶-۳۳)

برخی از این مؤلفه‌های عبارت بودند از: وحدت دین و سیاست، اجرای برنامه برای استحکام و پیوند برادری بین مسلمانان مهاجر و انصار، اتخاذ تصمیم درباره نحوه رفتار مسلمانان با یهودیان و پیمان همزیستی مسالمت آمیز با آنها، ارتباط مستقیم با مردم، نظارت بر عملکرد اصحاب و بازار، تدوین برنامه‌های لازم برای مقابله با تهدیدهای مشرکین مکه و گسترش اسلام

در میان ساکنان یثرب و اعراب پیرامون آن، به کار گماشتن برترین‌ها در مناصب حکومتی و مبارزه با فقر، فساد و ... (بناب، ۱۳۸۵، ۱۵۷)،

اما بعد از رحلت پیامبر در نوع حکمرانی دو گروه شیعیان و اهل تسنن تفاوت مهم و عمده وجود دارد. اهل سنت معتقد به وجود خلیفه و تأمین امنیت در رأس وظایف حکمرانی متعالی است؛ در حالی که شیعیان به ولایت امام معصوم (ع)، نائبان آنها (ولی فقیه)، عادل بودن ولی فقیه و اجرای عدالت در راس حکومت معتقد می‌باشند.

در حالی که شباهت اساسی و عمده هر دو قائل بودن بر وجود حکومت و حاکمیتی مرتبط با دین است.

در هر دو گروه ساختار مناسب و کارگزار دارای شرایط اسلامی که منتج به مطلوبیت کارکرد می‌شود از ضروریات حکمرانی متعالی است.

لذا در صورت فقدان و عدم اصلاح دو عنصر اولی، بازخورد مناسب و مطلوبی از عنصر سوم را در پی نخواهیم داشت.

شکل ۳: عناصر اساسی حکمرانی متعالی در اسلام، ترسیم: نگارنده

۷- بررسی مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در حکومت پیامبر اکرم (ص)

حضرت محمد(ص) در ۴۰ سالگی و در سال ۴۰ عام الفیل به پیامبری مبعوث شدند (طبری، ۱۳۹۸، ۲۹۷ و ۲۹۸).

دعوت مخفیانه در سه سال نخست صورت گرفت. (همان، ۳۱۹ و ۳۲۰) با بدتر شدن اوضاع برای مسلمانان، راه حلی جز هجرت به حبشه (ابن سعد بغدادی، ۱۳۷۴، ۲۰۳) و دوره‌ای زندگی در شعب ابی طالب وجود نداشت (ابن اسحاق، ۱۳۶۹، ۱۵۶).

شکل‌گیری حکمرانی تا سال سیزده بعثت که پیامبر و یارانشان مجبور به هجرت به مدینه شدند در مکه بی معنا بود.

(نک: ابن سعد، پیشین)

اما جامعه اسلامی به معنای واقعی دارای یک تشکیلات حکومتی در مدینه ایجاد شد.

لذا مهم‌ترین مؤلفه‌های آن عبارتند از:

۷-۱. شفافیت

تلاش حکومت‌ها در جهت اعلام برنامه‌ها و علنی کردن تصمیماتشان به عنوان مصادیق شفافیت در حکمرانی متعالی معرفی شده است. در این شرایط مردم نیز با درک اوضاع می‌توانند به طور آزادانه تصمیم بگیرند. در این جامعه است که شفافیت منتج به جلب اعتماد آحاد جامعه و منجر به مشروعیت حکومت می‌شود. از انجایی که استراتژی پیامبر اسلام (ص) در خصوص حکمرانی مخالفت با هرگونه پنهان کاری بود و تلاش ایشان برای علنی کردن تصمیم خویش و سعی در همراه ساختن افراد بود. به عنوان مثال:

۱) بحث و مشورت قبل از جنگ احد درباره راهبرد دفاعی (طبری، ۱۳۹۸، ص ۵۰۲)

۲) اعلام جانشینی امیرالمؤمنین علی (ع) در میان عموم مردم

این مؤلفه زمانی در حکمرانی پیامبر (ص) پررنگ می‌شود که سه خلیفه بعدی نه تنها با اطلاع عموم مردم نبودند بلکه به صورت تحکمی و در مواردی با توسل بر زور و اجبار همراه بوده است.

۷-۲. حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی

باسخگویی در مقابل نظرات مخالف و انتقادات نیازمند صبر و تحمل بالای حکمران است؛ که با مطالعه سیره حضرت چنین صبوری در اداره حکومتشان به وضوح مشاهده می‌شود.

۱) مشورت خواستن حضرت از جوانان مخالف دیدگاهشان پیش از وقوع جنگ احد

۲) صبر و تحمل حضرت در مباحله با مسیحیان نجران

۳) شیوه برخورد و تحمل بالای حضرت در شنیدن انتقادات و نظرات مخالف در کلیه امور حکومتی

در حکمرانی زمان پیامبر اکرم (ص) اجرای سیاستها و اداره حکومت به رهبری حضرت بود اما تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها مشورت با بزرگان صحابه و از سوی پیامبر صورت می‌گرفت. (ابوعبید، ۱۳۸۸، ۳۸۵-۳۸۳)

پیامبر اکرم اسلام، در مدینه با چهارده تن از بزرگان صحابه خود اعم از مهاجرین و انصار کمیته‌ای تشکیل دادند و هر کدام زیر مجموعه‌ای داشتند تا از تصمیمات پیامبر مطلع و در حل و فصل دعاها و مخاصمه‌ها بین مسلمانان کمک کنند. (صالحی و همکاران، ۱۴۰۲، ۱۳۵)

۷-۳. ارتباط مستقیم با مردم (مشارکت‌پذیری)

اگرچه پیامبر اسلام (ص) معصوم و دارای ذاتی عاری از گناه، خطا و اشتباه بود و بهترین تصمیمات را اتخاذ می‌کرد اما شواهد متعددی نشان دهنده مشورت ایشان با دیگران بود. این مشورت از یکسو به جهت اهمیت تبادل نظر میان مسلمین؛ از سوی دیگر تحقق جنبه مردمی بودن حکومت اسلامی بود.

بدین گونه بود که در مسائل و اموری که دستور صریح خداوند وجود نداشت؛ به شور و مشورت با صحابه می نشستند؛ به عنوان مثال:

۱) دریافت فدیه، به درخواست مسلمانان برای سرنوشت اسیران جنگی (ابن ابی الحدید، ج ۱۴، ص ۱۷۲)

۲) مشورت درباره استراتژی دفاعی مدینه در برابر مشرکین پیش از وقوع جنگ احد (طبری، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۵۰۲)

این خصلت و اخلاق پیامبر اسلام (ص) موجب علاقمندی هرچه بیشتر مردم به حکومت اسلامی شد.

۷-۴. کنترل فساد

زمانی که حضرت محمد (ص) به پیامبری مبعوث شدند؛ روش های رایج بت پرستی، شیوه حکمرانی سلطنتی و فرد محوری و فعالیت های اقتصادی احتکار و رباخواری و معامله های باطل و حرام مانند: خرید و فروش شراب، گوشت خوک در سطح جامعه رواج داشت. پیام مهم بعثت، تحول و چرخش کامل از همه انحراف ها و بدی ها، رسیدن انسان ها به قرب الهی و اصلاح فرد و جامعه در تمام جنبه ها بود.

بنابراین می بایست ارزش های اسلامی در جامعه اجرا و افرادی از طرف حکومت ناظر و کنترل کننده بر اجرای آنها باشند تا از فساد جلوگیری کنند.

این موارد بدون استفاده از قدرت قانونی ممکن نبود. به همین علت پیامبر اکرم (ص) فردی را به عنوان اجراکننده و ناظر بر بازار مکه تعیین کردند. (همان منبع، ۲۵۸)

از موارد دیگر ایجاد فساد وقتی است که افراد نزدیک حاکم برای خود حقی فراتر از دیگران قائل شوند و از امکانات دولتی به جهت مصارف شخصی و بی حد و حصر استفاده نمایند. در حالی که ما چنین مصادیقی در پیامبر و نزدیکان ایشان نمی یابیم.

۷-۵. نظارت بر عملکرد

الف) نظارت بر اصحاب

پس از بیعت اول مردمان یثرب و اعزام مصعب بن عمیر به عنوان مبلغ به آن شهر، هفتاد و پنج نفر از انصار در موسم حج در ذی حجه سال سیزدهم بعثت به مکه رفتند و «بیعت دوم عقبه» انجام شد.

دوازده نفر تقیب از میان خود برگزینید تا مسئول و مراقب آنچه در میان قومشان می گذرد باشند و رسول خدا به انتخاب شدگان گفت: المسلمین؛ چنان که حواریون برای عیسی ضامن قوم خود بودند، شما هم عهده دار هر پیشامدی هستید که در میان قوم شما روی می دهد و من خود کفیل مسلمانانم. (آیتی، ۱۳۶۹، ص ۱۹۹)

ب) نظارت بر بازار

امام باقر (ع) می فرمودند: پیامبر (ص) در بازار مدینه، بر بساط فروشنده خوراکی گذشت و به صاحب آن گفت: «خوراکت، یکسره خوب است؟». و او جواب مثبت داد، سپس از وی درباره قیمتش سؤال کرد. آن گاه خداوند (عز و جل) به وی وحی فرمود که دستانش را در آن خوراک فرو برد. و حضرت خوراکی پست و نامرغوب بیرون کشید و به فروشنده فرمود: جز خیانت و فریب برای مسلمانان، چیزی فراهم نیاورده ای! (مجلسی، ۱۳۹۴، ج ۲۲، ص ۸۶)

۷-۶. مدارا و شفقت

پیامبر اسلام (ص) در طول دوران رسالتش سعی کردند که پیروی و اطاعت افراد از آموزه های اسلامی را مبتنی بر اختیار و اداره و بر مبنای عقل قرار دهند. لذا برای نیل بدین هدف شفقت و مدارا نسبت به موافقان و نزدیکان و برخورد با مخالفان را سرلوحه قرار دادند.

در قرآن کریم خطاب به پیامبر اسلام می فرماید: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ یعنی { و (ای رسول) ما تو را نفرستادیم مگر آنکه رحمت برای اهل عالم باشی. } (انبیاء، آیه ۱۰۷)

- ۱) پیمان همزیستی مسالمت آمیز حضرت با یهودیان در سال اول هجرت
 - ۲) فتح مکه به علت پیمان شکنی مشرکین و نقض صلح حدیبیه و انتخاب خانه ابوسفیان به عنوان مکان امن (ابن هشام، بی تا، ج ۲، ص ۴۰۳)
- مدارای حضرت تا زمانی بود که طرف مقابل از این کار سوء استفاده نکند و علیه امنیت اسلام و مسلمین اقدام نکند.

در موارد ذیل پس از روشن شدن توطئه طرف مقابل، حضرت برخورد جدی نموده است.

- ۱) جنگ با بنب نضیر در پی اقدام قتل پیامبر (درخشه و هکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۵)
- ۲) خیانت بنی قریظه در غزه احزاب (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۲، صص ۴۵۴-۴۵۵)

۷-۷. حاکمیت قانون

در زمان حکمرانی پیامبر اکرم (ص) قانون گرایی به معنای امروزی یعنی رعایت و انجام هنجارهایی که در رابطه میان دولت و شهروندان و شهروندان جامعه با یکدیگر تنظیم شده وجود نداشت (درخشه و شجاعی، ۱۳۹۴، ص ۲۶)

اما در سیره پیامبر (ص) حافظ قانون بود؛ نمی گذاشت قانون نقض بشود، چه توسط خودش و چه توسط دیگران. خودشان هم محکوم قوانین بود، آیات قرآن هم بر این نکته ناطق است. بر طبق همان قوانینی که مردم باید عمل می کردند، خود آن بزرگوار هم دقیقاً و به شدت بر طبق آن عمل می کرد و اجازه نمی داد تخلفی صورت پذیرد. احترام حضرت به صلح حدیبیه از جمله مصادیق آن است.

در زمان حضرت قوانین تشریحی شامل احکام و قوانینی بود که از سوی خداوند آمده و ریشه آسمانی دارند و قوانین امضایی شامل قواعد حاکم بر عرف جامعه بود که نباید هیچگونه تعارض و تضادی با قواعد تشریحی داشته باشند. لذا دو نکته در وضع قوانین مهم بود:

- ۱) قوانین می بایست به تدریج برای مردم بازگو بشود.
- ۲) قوانین باید به واجب، مستحب، مباح، مکروه و حرام تقسیم شود.

توجه همزمان پیامبر به قوانین فردی و قوانین اجتماعی از جمله شاهکار و نقطه قوت حکمرانی ایشان به حساب می آید.

۷-۸. کیفیت بوروکراسی

در صدر اسلام برای این منظور از دو راهکار استفاده می شد:

الف) تصحیح کارایی بازار: شامل مجموعه ای از قوانین و مقررات و شروط هایی که در دو کالای مبادله ای برای خریدار و فروشنده وضع می شود. در واقع احکام خیاراتی که با گسترش مبادله تدوین و ایجاد شد.

در این خصوص حضرت می فرمایند:

« اول یادگیری احکام دین، آنگاه خرید و فروش. » (غفاری، ۱۳۸۶، ۵۷)

ب) تسهیل روند بازار: پیامبر بدنبال آسان کردن فعالیت های واسطه ای و رفع محدودیت های مصنوعی و جلوگیری از افزایش قیمت ها بودند تا مسلمانان در رنج قرار نگیرند. (مالک، ۱۳۸۲، ۶۳)

۷-۹. اجماع محوری

پیامبر از ابتدا به دنبال وحدت اجتماعی به عنوان یک ساز و کار مهم با تشکیل حکمرانی شان بودند.

در دولت ایشان نمونه هایی از ایجاد سازگاری، وفاق و همدلی عبارت بودند از:

- ۱) ایمان به خداوند یکتا و اعتقاد به احکام اسلامی (همان، ۴۲۳)
- ۲) وفاداری به عهد و پیمان و عدم عهدشکنی
- ۳) پیمان عمومی میان مسلمانان، یهودیان و مشرکان یثرب
- ۴) قرارداد برادری و همدلی میان قبایل عرب
- ۵) رفع اختلافات میان مردم با فرستادن قضات به یمن
- ۶) ساختن مسجد به عنوان پایگاه امنی برای مراجعه جعت حل مسائل

۷) ایجاد وفاق میان مومنان در سال ۹ هجری با الهام از آیه «أَمَا الْمُؤْمِنُونَ أَخُوَّةٌ...» (حجرات، ۱۰)

۸) استراتژی و تاکتیک سازگاری با غیر مسلمانان جهت پیشبرد منافع اسلام (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ۱۴۴-۱۴۳)

۷-۱۰. به کار گماشتن برترین ها

پیامبر خدا (ص) در انتخاب حاکمان و والیان بهترین اصحاب را که توانایی انجام ماموریت را داشتند برمی گزید و می فرمود: هر کس از میان گروهی، مردی را به کار گمارد و در میان آن گروه، شخص خدا پسندتر از او وجود داشته باشد، به خدا خیانت کرده، به پیامبر او خیانت کرده و به مؤمنان، خیانت کرده است. (نیشابوری، ۳۷۳ق، ج ۴، ۱۰۴)

آن حضرت هیچگاه افراد تشنه ریاست را برای مناصب و جایگاه اداره حکومت انتخاب نکرد.

۷-۱۱. کارایی و اثر بخشی

مقصود نحوه مدیریت جامعه و ایفای صحیح نقش حکومت است. حضرت در ایجاد ثبات در جامعه و تثبیت موقعیت جامعه کاملاً به صورت هوشمندانه عمل نمودند.

ایشان با ورود به مدینه به این نکته توجه خاصی داشتند که هر چند حضورشان در مدینه می تواند وحدتی نسبی و کوتاه مدت را به دنبال داشته باشد اما اگر در این رابطه تصمیمی اتخاذ نکنند ممکن است در دراز مدت بحران آفرین باشد. شکاف میان مهاجرین و انصار از یک سو و همچنین حضور اقلیتی از یهودیان و مشرکین در مدینه از سوی دیگر ممکن بود تعارضات جدی در جامعه ایجاد نماید.

حضرت فضای اجتماعی مدینه را از طریق پیمان حرم اعلام کردن و عدم تعرض در مدینه، و با انعقاد وضع قانون همزیستی مسالمت آمیز و نیز تضعیف نهاد برده داری و آزاد کردن بردگان در راستای ایجاد حکمرانی اسلامی مدیریت نمود.

۷-۱۲. عدالت محوری

عدالت حکومت نبی مکرم اسلام (ص) در شرایطی به وقوع می پیوست که در دوره پیش از اسلام جهل رواج داشت.

جریان تبعیض آمیز در آن زمان جامعه را به دو بخش آزاد و برده تقسیم می کرد. مشکلات مالی و فقر شدید میان مهاجرین به حدی بود که اکثر آنان حتی برای سکونت به خانه های انصار روی می آوردند. در این شرایط پیامبر، خود را در برابر خواسته ی مردم در باب ایجاد عدالت، مسئول دانست.

بدین روی در ایجاد و گسترش عدالت در خدمات عمومی، در تقسیم بیت المال، برآوردن نیازها، قضاوت، دادن حقوق اجتماعی، زندگی شخصی و... کوشید.

تلاش پیامبر بر این بود تا ضمن فهم عرفی از عدالت، عدالت خواهی در آحاد امت اسلامی نیز به وجود آید.

مفهوم عدالت در نظر پیامبر اکرم(ص) مصادیق معنایی گسترده داشت. تعیین عدالت به عنوان شرط برای پیشوای سیاسی و مذهبی جامعه نظیر ائمه نماز، شرط قضاوت و قاضی عادل از جمله مصادیق عینی آن در جامعه بودند.

حضرت در مورد اموال عمومی و حق الناس سخت گیر و قاطع و با صلابت بوده اند و معتقد بودند هیچ کس بدون زحمت و رنج، چیزی را به دست نیاورد. در تقسیم غنایم نهایت عدالت ورزی را اعمال می نمود.

به عنوان مثال: بهره مندی همه مسلمانان از امکانات مالی بعد از جنگ بدر، شکل گیری قانون خمس،(قرشی ۱۳۸۰، صص ۱۰۳-۱۰۶) تقسیم غنائم غزوه بنی نضیر متعلق به پیامبر (سبحانی ۱۳۸۳، ۵۸۹ - ۵۹۰)

حکمرانی زمان پیامبر اکرم (ص) با هدف برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی بر اساس سوره حشر آیه ۷ که خداوند به گردش ثروت و اموال میان مسلمانان اشاره دارد و به جلوگیری از تمرکز ثروت میان قشر غنی تکیه می کند؛ برای دستیابی به عدالت موارد ذیل را اجرا کرد:

- ۱) اخذ مالیات از ثروتمندان و پرداخت به فقرا
- ۲) ایجاد فرصت های یکسان در مسائل اقتصادی در جهت تولید و تجارت برای همه
- ۳) ایجاد ثبات در بازار
- ۴) ترویج امر به معروف و نهی از منکر در زمینه فعالیت های اقتصادی
- ۵) حفظ امنیت اقتصادی و اجتماعی
- ۶) حفظ استقلال و رفاه اقتصادی
- ۷) اجرای عدالت در حوزه های اقتصادی
- ۸) جلوگیری از کسب مال اندوزی به شیوه حرام(مبارک و آذریبوند، ۱۳۸۹، ص ۵۱)

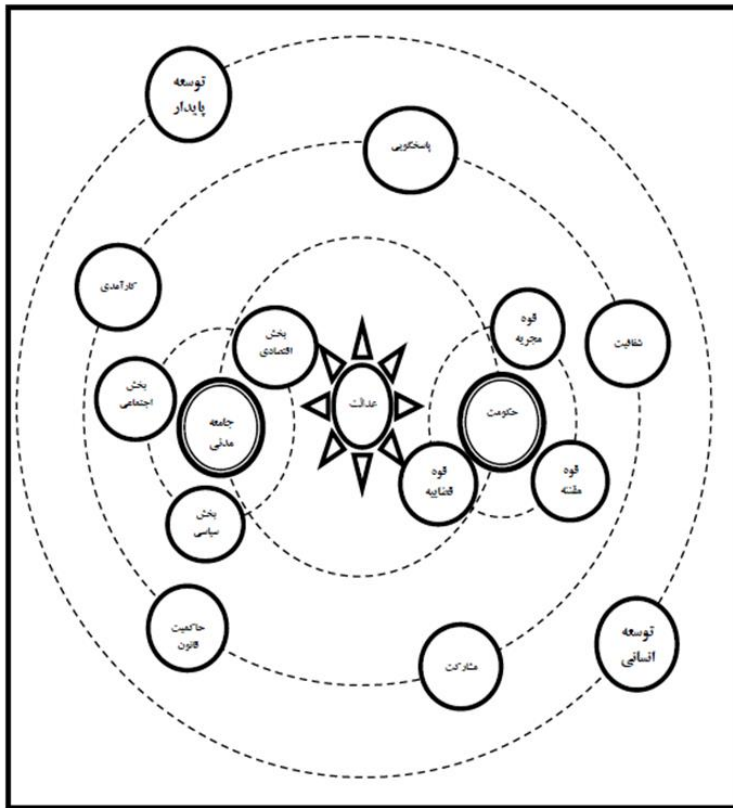
۸- یافته‌های پژوهش

با توجه به مطالب ارائه شده در مقاله حاضر، از میان مؤلفه‌های حکمرانی متعالی در جهان اسلام، عدالت به مثابه روح ساری و جوهره این حکمرانی تلقی می گردد.

تاریخ گواه این مدعاست که عدالت خواهی علاوه بر اینکه با ذات و سرشت انسان عجین و در تمام ادوار آمال انسان های آزاده بوده است؛ در قرآن کریم برپایی و تحقق آن به عنوان بالاترین هدف و فلسفه بعثت انبیاء مطرح گردیده است.

« ليقوم الناس بالقسط ».(حدید: ۲۵) تا مردم به راستی و عدالت گرایند.

فلذا به منظور دست یابی به اهداف غایی توحید و قرب الهی، عدالت به عنوان یک اصل زیربنایی و مهم ترین مؤلفه در حکمرانی متعالی شناخته می‌شود. ولایت محوری، مردم سالاری حق مدار، نظارت پذیری، مشارکت پذیری، قانون مداری، پویایی، انعطاف در عین ثبات و شایسته سالاری، مبارزه با فساد و شفافیت برخی دیگر از مؤلفه‌هایی هستند که به عنوان محورها و جلوه های حکمرانی متعالی محسوب می‌شوند و همه به نوعی از اقسام عدالت محسوب می‌گردند.

شکل ۴: منظومه حکمرانی متعالی (کميجانی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۰)

عدالت نه به عنوان قسیم این مؤلفه‌ها؛ بلکه به مثابه روح ساری در کالبد همه آنها به حساب می‌آید. هیچ یک از این اقسام، بدون عدالت معنا پیدا نمی‌کند. چرا که عدالت از نظر قرآن الزام شرعی و دارای ارتباط مستقیم با حکمرانی متعالی است. عدم تحقق عدالت موجب فساد، عدم استقرار قانون، شکل‌گیری خودکامگی و استبداد و از بین رفتن وفاق در جامعه می‌شود.

لذا جلوه های عدالت ورزی در اسلام به ۴ دسته تقسیم می‌شود:

ولایی: تکلیف شرعی حکومت کننده و حکومت شونده
تقنینی: مشخص کردن حدود، تعیین حرام و واجب، و جوب مبارزه با ظلم و از بین بردن ریشه
های آن
قضایی: داوری، مجازات
اجرایی: اجرای حکم، اجرای حدود
همان طور که ذکر شد از آنجایی که عدالت همزاد با آفرینش انسان است، پیامبر اعظم(ص) به
عنوان برترین پیامبر
و خاتم الانبیاء مأمور به اجرای عدالت در جامعه شد.
خداوند متعال در مورد این مأموریت می فرماید:
{ بگو که من به کتابی که خدا فرستاد (قرآن) ایمان آورده‌ام و مأمورم که میان شما به عدالت
حکم کنم، } (شوری، آیه ۱۵)
{ همانا ما پیمبران خود را با ادله و معجزات فرستادیم و با ایشان کتاب و میزان عدل نازل
کردیم تا مردم به راستی و عدالت گرایند } (حدید، آیه ۲۵)
لذا از این آیه شریفه می توان به دو نکته رسید: اول این که برپایی عدالت در جامعه که نشان
دهنده اهمیت بحث عدالت به مثابه یک هدف برای رسالت پیامبران از سوی خداوند متعال مطرح
است و از سوی دیگر، به ابزار لازم برای این کار نیز - که همانا کتاب و میزان است - اشاره
شده است. بنابراین، برای برقراری عدالت در جامعه، نیازمند به دو عامل اساسی هستیم:
۱. قانون عادلانه؛ ۲. مجریان عادل که این قوانین را به صورت عادلانه و به دور از هر گونه
تبعیض، در جامعه اجرا نمایند.
تاریخ نیز گواه بر این مطلب است که در دوران کوتاه حکومت سیاسی پیامبر اکرم(ص) در
مدینه ممتازترین صحنه‌هایی است که بشریت، از اجرای کامل قانون از سوی حاکمان خود و
بدون هیچ گونه تبعیضی، به خود دیده است.

۹- نتیجه گیری

از جمله پارادایم‌ها و نظریه‌های جدید به منظورافزایش کارکرد و بهبود عملکرد نظام‌های
سیاسی می توان به حکمرانی خوب اشاره کرد.
این نظریه به جهت ظرفیت بالای مدیریت و اداره جوامع، ارتقاء رفاه و آزادی در سطح جامعه
در دستور کار مجامع بین المللی، دولت‌های ملی قرار گرفته است.
رفاه عمومی، رشد اقتصادی پایدار، از بین بردن فساد، توسعه در تمامی ابعاد، شکل‌گیری
رابطه میان حکومت و جامعه مدنی، تعامل و توازن آنها در سایه حکمرانی خوب تحقق می یابد.
در این الگو جامعه مدنی به موازات حکومت نقش آفرینی می کند و مؤلفه‌هایی نظیر شفافیت،
مشارکت، قانون‌گرایی، کارآمدی، عدالت، پاسخگویی، مبارزه با فساد این الگو را می سازند.

با این وجود، حکمرانی خوب به عنوان الگویی نوین در عرصه هدایت و راهبری جوامع بشری به شمار نمی رود و ریشه های نظری و عملی آن به آموزه های اسلامی برمی گردد .
نتایج حاصل از این پژوهش به جهت مطالعه تطبیقی حکمرانی خوب و حکمرانی متعالی نشان می دهد:

۹-۱) گرچه حکمرانی متعالی و حکمرانی خوب در بیشتر مؤلفه ها، از حیث لفظ مانند پاسخ گویی، کارایی و اثربخشی و امثال آن یکی هستند، اما مبانی فلسفی این دو نوع حکمرانی باهم متفاوت است.

۹-۲) رویکرد و هدف حکمرانی خوب انسان محوری، دنیاگرایی، ماده گرایی و فراهم کردن رفاه حداکثری، مادی و دنیوی افراد یک جامعه است؛ در حالیکه در حکمرانی متعالی خدا محور تمامی امور است و تعالی و رشد مادی و معنوی انسان ها. وبه سعادت دنیا و آخرت هر دو به صورت همزمان - توجه دارد؛ و هدف و رویکرد نهایی نیل به قرب الهی است و پیشرفت عدالت محور جوامع را مقدمه سعادت اخروی افراد می داند.

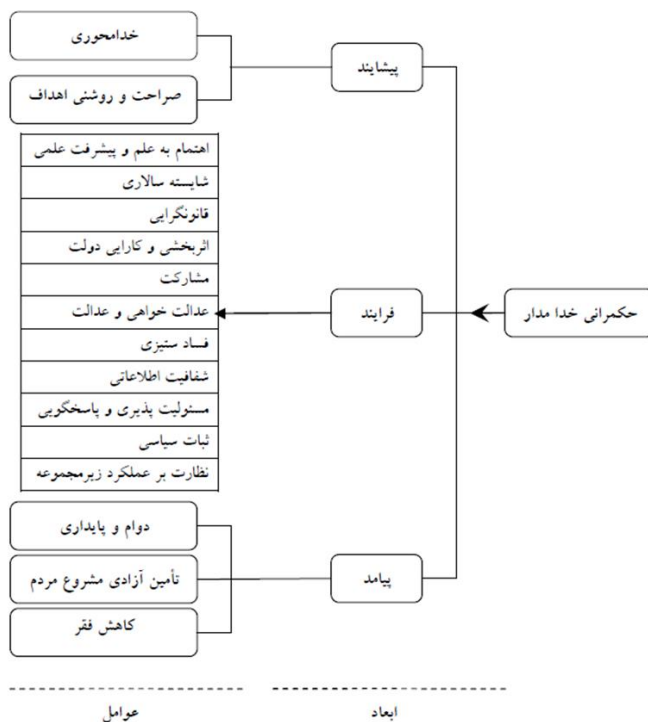
۹-۳) حکمرانی خوب عمدتاً از نظر شکلی، از عناصری مانند دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی تشکیل شده است. این مجموعه با هماهنگی یکدیگر، تصمیم می گیرند که قدرت در دست چه کسی باشد و چه گونه اعمال شود .

در حکمرانی متعالی شکل حکومت به صورت تفصیلی تعیین نشده، بلکه مطابق زمان و مکان، به خود مردم واگذار شده است. اما از نظر محتوا، دارای مشخصه هایی است که اگر آن شاخصه ها موجود باشد، حکمرانی تشکیل شده است. این شاخص ها نیز به صورت کلی به وسیله خداوند، و به صورت تفصیلی توسط انبیا و اولیا بیان گردیده است که برای همگان حجیت شرعی دارد .

۹-۴) در حکمرانی خوب پایه و مبنا اقتصاد است و دیگر ابعاد حکمرانی نظیر، سیاست، امنیت مباحث اجتماعی و فرهنگی علم و فناوری و غیره حول محوریت اقتصاد معنا و مفهوم پیدا میکنند و زیربنا در این مکتب اقتصاد است.

در صورتی که در حکمرانی متعالی فرهنگ و اعتقادات دینی و مذهبی سنگ بنا و ریشه اصلی حکمرانی اسلامی است و سایر ابعاد حکمرانی براساس مؤلفه فرهنگ تعریف و تبیین می شوند.
۹-۵) حکمرانی خوب بدنال توسعه و توسعه پایدار به ویژه در بعد اقتصادی و مادی است .
در حالی که حکمرانی متعالی بدنال هدایت و سعادت جامعه بشری و نیل به مقام خلیفه الله است.

شکل ذیل مدل حکمرانی متعالی در جهان اسلام با توجه مطالب ذکر شده در مقاله به شمار می آید.

شکل ۵: مدل حکمرانی متعالی در جهان اسلام، ترسیم: نگارنده

با توجه به مباحث ارائه شده بر مبنای بررسی آیات قرآن و سیره پیامبر(ص) جدول ذیل به صورت تفکیکی و تفصیلی ترسیم گردید.

جدول ۱ - اهداف و وظایف دولت اسلامی به منظور اجرای حکمرانی متعالی

۱. توحید	مؤلفه‌های کلان
۲. انسان سازی و هدایت انسان ها به قرب الهی	
۱. اجرای عدالت همه جانبه (اجتماعی، اقتصادی، قضائی و ...)	مؤلفه‌های میانی
۲. اقامه سنت پیامبر (ص) و معصومین (ع)	
۳. اقامه حق و دفع باطل	
۴. عدالت خواهی و ستاندن داد مظلوم و مقابله با ظالم	
۵. اجرای احکام الهی	
۱. تامین نیازمندی های همگانی و گسترش رفاه عمومی	مؤلفه‌های خرد
۲. تعامل با دیگر حکومت ها	
۳. ترویج اندیشه های اسلامی ، نصیحت کردن و خیرخواهی مردم، اهتمام به تبیین و تفسیر توحید و معارف قرآنی و روایات معصومین (ع)	
۴. گسترش مرزهای دانش در میان مردم، تعلیم و تربیت مردم	
۵. افزایش توان اقتصادی شهروندان	
۶. آبادسازی و عمران کشور	
۷. تامین آزادی مشروع	
۸. توزیع غنایم	
۹. تقسیم بیت المال	
۱۰. مدیریت بر مبنای قوانین الهی	
۱۱. حاکمیت دادن شایستگان	
۱۲. تامین امنیت عمومی برای همه شهروندان	
۱۳. مبارزه با فساد	
۱۴. قضاوت	

ترسیم نگارنده

کتابنامه

آهنی، مونا، موسی خانی، مرتضی، نجف بیگی، رضا، افشارکاظمی، محمدعلی، (۱۳۹۸)، تحلیل خوشه ای جایگاه ایران در جهان و روندهای آتی مبتنی بر مولفه های حکمرانی خوب، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات اسلامی: آینده پژوهی مدیریت، (۱۱۶): ۹۹-۱۱۸.

آل داود، سید علی، ابن اسحاق (۱۳۹۶)، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد سوم.

آیتی، محمد ابراهیم، (۱۳۶۹)، تاریخ پیامبر اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم. ابن ابی الحدید، بد الحمید بن هبه الله، (۱۴۰۴ ق)، شرح نهج البلاغه، به تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، چاپ اول.

ابن هشام، (بی تا)، السیره انبویه، تحقیق مصطفی السقا و دیگران، بیروت: دار المعرفه. ابو عبید، قاسم بن سلام، (۱۳۸۸ ق)، الاموال، تحقیق محمد خلیل هراس، قاهره: مکتبه الکلیات الازهریه.

- بغدادی، محمد بن سعد، (۱۳۷۴)، الطبقات الکبری، دکتر محمود مهدوی دامغانی، قم: انتشارات فرهنگ و اندیشه، جلد اول
- توکلی نیا، جمیله، محمدکاظم شمس پویا، (۱۳۹۵)، قدرت و حکمرانی شهری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- تهامی، سیدمجتبی، (۱۳۹۰)، امنیت ملی، داکترین، سیاست‌های دفاعی و امنیتی، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، معاونت فرهنگی (نشر آجا)، جلد اول، چاپ دوم،
- درخشه، جلال، شجاعی، جبار، (۱۳۹۴)، شاخص‌های حکمرانی خوب در اندیشه و عمل امام علی(ع)، تهران: پژوهش‌های علم و دین، (۱۱): ۱۷-۳۶.
- درخشه، جلال، موسوی نیا، سیدمهدی، (۱۳۹۷)، مؤلفه‌های حکمرانی شایسته در سیره حکومتی پیامبر اسلام(ص)، تهران: پژوهش‌های علم و دین پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (۱): ۱-۲۸.
- زرگری نژاد، غلام حسین، (۱۳۷۴)، رسائل مشروطیت، تهران: کویر، چاپ اول.
- سبحانی، آیت‌الله... جعفر، (۱۳۸۳)، فروغ‌ابدیت تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم(ص)، قم: موسسه بوستان کتاب، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- شیروودی، مرتضی، (۱۳۹۳)، اندیشه‌های سیاسی در اسلام(۱)، قم: انتشارات زمزم هدایت، چاپ دوم،
- صالحی، مطهره، قاسمی، محمد، (۱۴۰۲)، تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام(ص)، شیراز: فصلنامه مطالعات توسعه و مدیریت منابع، (۴): ۱۲۹-۱۴۲.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۹۸)، تاریخ طبری، مترجم ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ ۱۱
- قالیباف، محمدباقر، (۱۳۹۱)، حکومت محلی یا استراتژی توزیع فضایی قدرت سیاسی در ایران، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ ششم،
- قاضی، ابوالفضل، (۱۳۷۰)، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول،
- قرآن کریم، (۱۳۸۹)، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، چاپ اول، زمستان، قم: انتشارات همگرا.
- قرشی، سیدعلی‌اکبر، (۱۳۸۰)، از هجرت تا رحلت، تهران: دارالکتب الاسلامیه
- قلی‌پور، رحمت‌الله، (۱۳۸۳)، نقش دولت در حکمرانی خوب، رساله دکتری، مدیریت و حسابداری و دانشگاه علامه طباطبایی.

- کميجانی، علی، (۱۳۹۸)، آینده پژوهی راهبردی حکمرانی مطلوب، رساله دکتری آینده پژوهی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
- جدید بناب، علی، (۱۳۸۹)، *تحلیلی بر عملکرد یهود در عصر نبوی*، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۰)، فلسفه و اهداف حکومت اسلامی؛ درآمدی بر دولت اسلامی، قم: پاسدار اسلام.
- حسینی، عبدالمحمد، حجتی کرمانی، علی، (۱۳۷۶)، حکومت اسلامی، قم: مرکز مطالعات نمایندگی ولی فقیه در جهاد سازندگی، جلد ۱، چاپ ۱.
- حسینی تاش، علی، واثق، قادر علی، (۱۳۹۳)، حکمرانی خوب و ارائه حکمرانی شایسته بررسی و شاخص های این دو از دیدگاه امیرالمومنین علی (ع)، قم، اسلام و پژوهش های مدیریتی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) (۲)۳: ۷-۲۸.
- عیوضی، محمدرحیم و مرزبان، نازنین، (۱۳۹۵)، بررسی مؤلفه های حکمرانی خوب از منظر امام خمینی (ره)، قزوین، *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۵ (۱۹): ۱۱۷-۱۳۷.
- غفاری، هادی، (۱۳۸۶)، نظام اقتصادی صدر اسلام، تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ اول.
- مالک، محمد رضا، (۱۳۸۲)، وظایف و مسئولیت های دولت اسلامی در اقتصاد، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ۳ (۱۲): ۳۷-۶۸.
- مبارک، اصغر، آذریبوند، زیبا، (۱۳۸۷)، نگاهی به شاخص های حکمرانی خوب از منظر اسلام و تاثیر آن بر رشد اقتصادی، قم: *فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی*، ۹ (۳۶): ۱۷۹-۲۰۸.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۳۹۴)، بحار الانوار، ترجمه سید محمد صالحی و شیخ مهدی مسلم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۲۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۱)، نظریه سیاسی اسلام، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ ۶، جلد ۱.
- منتظرالقائم، اصغر، (۱۳۸۶)، تاریخ زندگانی پیامبر اعظم، اصفهان: حدیث راه عشق، چاپ اول، نیشابوری، محمد بن عبدالله، (۳۷۳ق)، *المستدرک علی الصحیحین*، دارالمعرفه، بیروت، بی تا.
- واقدی، محمد بن عمر، (۱۳۸۹)، *المغازی* تاریخ جنگهای پیامبر (ص)، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی

References

- Ahani, Mona, Musa Khani, Morteza, Najaf Beigi, Reza, Afshar Kazemi, Mohammad Ali, (2019), Cluster analysis of Iran's position in the world and future trends based on the components of good governance, Islamic Azad University Islamic Sciences and Research Unit, Future studies of management, No. 116, 99-118

- Al Dawood, Seyyed Ali, Ibn Ishaq, (2017), the great Islamic encyclopedia, Tehran, Islamic Encyclopedia Center, third volume.
- Aiti, Mohammad Ibrahim, (1990), History of the Prophet of Islam, Tehran: Tehran University Press, fifth edition.
- Ibn Abi al-Hadid, Bad Hamid bin Hiba Allah, (1984), Description of Nahj al-Balagha, Edited by Mohammad Abulfazl Ibrahim, Qom: School of Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi (R.A.), first edition.
- Ibn Hisham, (Bi Ta), Al-Sirah Anboeyeh, the research of Mustafa Al-Saqqa and others, Beirut: Dar al-Marafa.
- Abu Obeid, Qasim bin Salam, (2009) AH, Al-Amwal, Research by Mohammad Khalil Haras, Cairo: Al-Azhariya School of Alcoholics.
- Baghdadi, Muhammad bin Saad, (1995), Tabaqat al-Kubari, Dr. Mahmoud Mahdavi Damghani, Qom: Culture and Andisheh Publications, Volume 1.
- Tavakli Nia, Jamila, Mohammad Kazem Shams Pooya, 1395, Urban power and governance, Tehran, Printing and Publishing Center of Shahid Beheshti University.
- Tehami, Siddmjatbi,(2011), National security, doctrine, defense and security policies, Tehran: Ideological Political Organization of the Army of the Islamic Republic of Iran, Cultural Vice President (Nashar Aja), The first volume, the second edition.
- Darakhshe, Jalal, Shaja'i, Jabar, (2015), Indicators of good governance in the thought and practice of Imam Ali (AS), Tehran: Researches of science and religion, No. 11, pp. 36-17.
- Darakhshe, Jalal, Mousavinia, Seyed Mehdi, (2018), the components of decent governance in the government course of the Prophet of Islam (pbuh), Tehran: Science and Religion Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies, The ninth year, number 1, pp. 1-28.
- Zargarinejad, Gholam Hossein, (1995), Constitutional Letters, Tehran: Kavir, first edition.
- Sobhani, Ayat A... Jafar, (2004), Forough Abdit, a complete analysis of the life of the Holy Prophet (PBUH), Qom: Bostan Kitab Institute, Publishing Center of Islamic Propaganda Office of Qom Seminary.
- Shiroudi, Morteza, (2014), Political thoughts in Islam (1), Qom: Zamzam Hedayat Publications, second edition.
- Salehi, Motahera, Ghasemi, Mohammad, (2023), explaining the necessity of good governance from the perspective of the Holy Quran and the Sunnah of the Prophet of Islam (PBUH), Shiraz: Quarterly Journal of Development and Resource Management Studies, Number 4, winter 1402, pp. 129-142.
- Tabari, Muhammad bin Jarir, (2019), Tarikh Tabari, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran, Asatir Publications, 11th edition.
- Ghalibaf, Mohammad Bagher, (2012), Local government or the strategy of spatial distribution of political power in Iran, Tehran: Amirkabir Publishing House, 6th edition.

- Ghazi, Abul Fazl, (1991), Fundamental rights and political institutions, Tehran: Tehran University Press, Volume 1.
- Holy Quran, (2004), translated by Mehdi Elahi Qomshe, Second edition, autumn, Qom: Khoshro Publications.
- Qureshi, Seyyed Ali Akbar, (2001), from migration to death, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Qolipour, Rahmatullah, (2004), the role of the government in good governance, PhD thesis, management and accounting and Allameh Tabatabai University.
- Kaufmann, Daniel, Kraay Aart and Mastruzzi Massimo (2004). Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996-2004, the World Bank.
- Kaufman, D., Kraay.A. (2007), Governance Indicators: Where Are We, Where should we be going? Global Governance Group. Policy Research Working Papers.No, 4370, Washington DC: World Bank
- Kamijani, Ali, (2019), strategic future research of optimal governance, Doctoral Dissertation on Future Studies, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University (RA).
- Jadid Bonab, Ali, (2010), an analysis of Jewish performance in the Prophetic era, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Javadi Amoli, Abdullah, (2011), the philosophy and goals of Islamic government; an income for the Islamic State, Qom: Pasdar Islam, Shahriyar, pp. 8-10
- Hosni, Abdul Mohammad, Hojjati Kermani, Ali, (1997), Islamic government, Qom: Center for the Study of the Representation of Wali-Faqih in Jihad Construction, Volume 1, edition 1.
- Hosseini Tash, Ali, Vatheq, Qadir Ali,(2014), Good governance and the provision of worthy governance are examined and the indicators of these two from the point of view of Amir al-Mominin Ali (a.s.), Qom, Islam and management research, Imam Khomeini Educational and Research Institute (RA), third year, spring and summer, number 2 (series 8) - pp. 28-7.
- Ayvazi, Mohammad Rahim, Marzban, Nazanin, (2016), examining the components of good governance from the perspective of Imam Khomeini, Quarterly Journal of Political Studies of the Islamic World, fifth year, Number 19, p 117-137.
- Ghaffari, Hadi, (2007), Sadr Islam economic system, Tehran: Payam Noor University, first edition.
- Malik, Mohammad Reza, (2003), Duties and Responsibilities of the Islamic State in the Economy, Specialized Quarterly Journal of Islamic Economics, third year, number 12, pp. 37-68
- Mobarak, Asghar, Azarpivand, Ziba, (2008), a look at the indicators of good governance from the perspective of Islam and its impact on economic growth, Qom: Scientific Research Quarterly of Islamic Economics, 9th year, (36), pp. 179-208.
- Majlesi, Mohammad Bagher bin Mohammad Taghi,(2015), Bihar al-Anwar, translated by Seyyed Mohammad Salehi and Sheikh Mahdi Muslim, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya, volume 22,

- Misbah Yazdi, Mohammad Taghi, Political Theory of Islam, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, 6th edition, volume 1.
- Montazer al-Qaim, Asghar, (2007), Life History of the Great Prophet, Isfahan: Hadith of Love, first edition.
- Neishaburi, Muhammad bin Abdullah, 373 AH, Al-Mustadrak Ali Al-Sahiheen, Dar al-Marafa, Beirut, B.T.A.
- Waqidi, Mohammad bin Omar, (2010), Al-Maghazi, the history of the Prophet's (PBUH) wars, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: University Publishing Center